

Сокушева Ж.А.

**АДАБИЯТ САБАГЫНДА А.ЧОРОБАЕВДИН «ТАЙЛАК БААТЫР» ПОЭМАСЫН
ТАРЫХ ПРЕДМЕТИ МЕНЕН БАЙЛАНЫШТА ОКУТУУ**

Сокушева Ж.А.

**ОБУЧЕНИЕ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ ПОЭМЫ А.ЧОРОБАЕВА «ТАЙЛАК
БААТЫР» В СВЯЗИ С ПРЕДМЕТОМ ИСТОРИЯ**

Zh.A. Sokusheva

**THE CHILDREN ON THE LESSON OF LITERATURE IN THE
POEM BY CHOROVAEVA "TAYLAK BAATYR" IN CONNECTION WITH THE
SUBJECT OF HISTORY**

УДК:341/85

Бул макалада предмет аралык байланышты колдонуп адабият сабагында жеке адамдын тагдыры ошол мезгилдеги доордун өзгөчөлүктөрү менен айкалыштырып окутууну багыттоо азыркы кездеги билим берүүдөгү актуалдуулугу көрсөтүлгөн.

Данная статья содержит актуальность междисциплинарных связей на уроках литературы при изучении исторических личностей, принимая во внимание особенности эпохи того времени.

This article contains the relevance of interdisciplinary communication in literature classes in the study of historical figures, taking into account features of the era of the time.

Мектеп программасында адабияттык окуу курсунда тарыхый поэмалардан Абдыкалык Чоробаевдин «Тайлак баатыр» поэмасы 3 саат көлөмүндө киргизилип, программада төмөнкүдөй аннотация жазылган: «Уламыш жана чындык. Жеке адам жана доор. Адамдагы баатырдык, айкөлдүк сапаттардын ачылышы. Мезгилдин алкагында эл үчүн күрөшүүчү инсанды көрсөтүүдө акындын тандаган көркөм ыкмалары. Тайлак- кыргыз элинин улуу уулу». Программанын талабы боюнча дагы жеке адам менен доордун байланышын көрсөтүү керек. Ал эми адабият мугалими бул теманы үйрөтүү алдынан тарых предметинин программасы менен тааныш болушу керек. Ошондо Кыргызстандын тарыхы предметинен Тайлак баатыр менен төмөнкүдөй учурларда кездешибиз: 5-класста: 24-тема. «Баскынчыларга каршы күрөш. Тайлак баатыр», аннотациясы: «Кыргызстандагы Кокон үстөмдүгү жана зордук-зомбулуктар. Тайлак баатырдын эрдиктери. Баатырдын өлүмү». 8- класста: 5-тема. «Жаңгир кожонун боштондук кыймылы жана кыргыздар. Суранчы», жазылган аннотациясы: «Жаңгир- кожо. Суранчы бийдин (буруттун) козголоңу. Алайлык кыргыздардын Жаңгир кожо жардамы. Нарын кыргыздардын Жаңгир кожонун кыймылына катышуусу. Атантай. Тайлак баатыр. Элдик кыймылдын күч алышы. Чечүүчү салгылаштар. Элдик кыймылдын жеңилиши, анын

себептери жана мааниси». 6-тема. «Кыргыз элинин Кокон хандыгына каршы күрөшү», аннотациясы: «Жергиликтүү калкты эзүүнүн күчөшү. Салыктардын жана жыйымдардын өсүшү. Атантай, Тайлак баатырлардын Кокон бийлигине каршы күрөшү. Ысыккөлдөгү, Алайдагы, Нарындагы, Оштогу 40-жылдардагы көтөрүлүштөр. Табылды баатыр. Кыргыз элинин 19-кылымдын биринчи жарымындагы боштондук күрөшүнүн мааниси».

Демек кыргыз мектептеринин (класстарынын) окуучулары Тайлак баатыр менен тарых предметинен эки жолу кезигишет: биринчисинде 5-класста, экинчисинде 8-класста. Ал эми адабият предметинен А.Чоробаевдин «Тайлак баатыр» поэмасы 6-класста өтүлгөндүктөн мында мугалим 5-класстагы тарых предмети менен байланыштыруу жагын эске алып, ишке ашырууга тийиш.

Чыгарманы талдоого киришүүдөн мурда Абдыкалык Чоробаев тууралуу окуу китебинде төмөнкүдөй маалымат берилет: «Абдыкалык Чоробаев (1896-1979) 1896- жылы Нарын обласынын Акталаа районундагы Куртка айлында туулган. Анжиян медресесинен алты ай окуп, арабча кат тааныган. Кембагалдыктын айынан байларга жалчы жүргөн. 1920-жылы Ташкендеги мугалимдер курсун бүтүргөн. Мугалим, чарбанын, ошондой эле айылдык кеңештин төрагасы болуп иштеген. Акындык нусканы, өрнөктүү устаты Тоголок Молдондон алган. Алгачкы ырларында бири кем жашоо тиричиликти, жокчулук кыйналууну, мүдүрүлгөн турмушту, колунда барлардан көргөн азап- тозокту жазган. Мисалы: «Арман», «Кызыл чокко капталдым» ж.б.

Акын Кеңеш доорунда жаңы заманды, эркин эмгекти, бейпил турмушту сүрөттөгөн мазмундуу ырларын жаратты. Элдик уламыштардын, дастандардын, санжыралардын негизинде эң мыкты чыгармаларды жазууга жетишти. Ошондой эле Тоголок Молдонун айрым чыгармаларын жазып тапшырган. Токтогул жөнүндө да көп материалдарды жыйнап берген. Акындын «Жаңыл Мырза»,

«Мышык баяны», «Тайлак баатыр», «Жети эрдин өлүмү», «Токсон суроо» деген жыйнактары жарык көргөн. Окуучулар алдыда таанышуучу «Тайлак баатыр» поэмасын уйрөнүүгө байланыштуу эки-үч нерсени билүүгө болот:

Биринчиси, Абдыкалык Чоробаевдин өз каарманы Тайлак баатыр менен бир убакта жашабагандыгы (Тайлак баатыр 1800-жылы тулуп, 1839-жылы каза болгон), демек чыгарманы көргөнү боюнча эмес, уккандыгы боюнча жазгандыгы.

Экинчиси, автордун сабаттуу экендиги, демек тарыхый-өмүр баяндык, документалдык- архивдик материалдарга таянгандыгы.

Үчүнчүсү, автор менен каарманы негизинен бир аймакта жашагандыгы (Акталаанын Куртка айылынын тегереги), бул болсо чыгармасында географиялык, турмуш- тиричиликтик реалийлер көрсөтүүсүнө таасир эткендиги.

Окуу китебиндеги тарыхый поэмаларды окутуу алдынан ошол автор тууралуу маалыматтык материалдарды пайдаланууда мугалимдер материалга жогорудагыдай чен-өлчөм менен караганы жөндүү.

Мына ушул чакан биографиялык киришүүдө эле мугалим окуучуларга бир топ тарыхый маалыматтарды ачып берүү менен тарых предметинен окуучулардын мурда алган билимдерин пайдаланат. Мисалы, Куртка деген жерде Кокон хандыгынын чеби болгондугу, демек бул жерге хандыктын аскерлери, сарбаздары, алардын үй-бүлөсү жайгашкандыгы. Экинчи учурда Анжияндан медреседен окугандыгы. Ал эми Анжиян 20-кылымдын башында диний илим-билимдин чоң очогу, Фергана өрөөнүндөгү маданияттын борбору болгон. Үчүнчү нерсе – Ташкенден мугалимдер курсун бүтүргөндүгү, чарбаны, айылдык кеңешти башкаргандыгы. Муну менен анын өмүр жолун 20-кылымдагы кыргыз элинин маданий, билим берүү жана чарбалык жактан өсүш тарыхы менен байланышта кароого болот. «Тайлак баатыр» поэмасы төмөнкүдөй саптар менен башталат:

Атантай, Тайлак деген эгиз болгон,
Алардын жердегени Куртка коргон.
Ал кезде Кокон ханы сурак кылып
Кыргыздын кыйласынын канын соргон.
Куртканын куйгаңында салган чеби
Кунөөсүз канды төккөн Кокон беги.
Багынып кыргыз- кыпчак карап турган
Канчалык кыйнаса да ичте кеги.

Поэманын ушул башталышын мугалим окуп берип поэма жөнүндө кыскача маалымат берилген соң адабиятчы мугалим окуучуларга болжолу төмөнкүдөй суроолорду берет:

Кокон ханы кайсы мезгилде болгон?
Атантай, Тайлак тууралуу эмнелерди билесиңер?
Кокон хандыгынын аймагы кайсы жерлер эле?
Хандыктын кызмат даражалары кайсылар болгон?

Ошондо окуучулар 5-класстын материалдарын эске түшүрөт. Тарых окуу китебинен төмөкүдөй текст менен таанышкан: «Кокон хандыгы тылын бекемдөө үчүн Кыргызстандын түндүк райондорун каратууну чеп салуу менен бекемдеп, ал чептерге туруктуу куралдуу күчтөрдү кармоого өттү. 1830-жылы Жумгал чебин курду. 1831-1832- жылдары Куртка чебин салды.

Тарыхый маалыматтарга карап көрсөк, 1820-жылы эле Кашкар акими Кытай башчыларына Пекинге рапорт жазган экен, анда Атантай менен Тайлак аттуу эки кыргыз аскер курап, Нарындын эки жээгин кыштап, жаздап, күздөп, ал эми жайында Аксай менен Соңкөлдү жайлап, Циндик кытайлардын салык жыйноочуларына тоскоолдук кылып жаткандыгын билдирет. Кытайлык экспенсияга каршы жалпы күрөштө бир тарапта болгондуктан Борбордук Теңиртоодо жашаган саяк, басыз, черик, моңолдор, бугу уруулары Кокон аскерлеринин басып киришине куралдуу каршылык кылышкан эмес. Тайлак баатырдын адамдары ал тургай чепти курууга көмөктөшүшкөн. Кокон хандыгынын башкаруучу чөйрөлөрү диндик жана тилдик жалпылыктарды аябай пайдаланышкан. Чынын айтканда алар Циндик Кытайга караганда «өз» көрүнгөн. Чептерди салып, ага 300-500 жөө жана атчан аскерлерди жайгаштырат, бекти дайындап, кыргыздардын башкаруучу чөйрөлөрүнөн датканы дайындап жана ал аркылуу эки жылдык салыктарды жыйноо аяктаган соң алык-салыктарды, зомбулукту арбытат. Мындай феодалдык мамилелердин орнотула башташы эркин көчмөндөр үчүн өтө оор эле». Бул жерде окуучулар андап биле турган нерселер төмөнкүлөр болуп, мугалим- окуучу ишмердүүлүгү ошого багытталышы керек.

Бир жагынан Орусия, бир жагынан Кытай жер чегин кеңейтип келе жатканда ортодо Кокон хандыгы Түндүк Кыргызстанга өз үстөмдүгүн кое бербегенге аракет кылышты.

Кыргыз жериндеги тоо айылдарынын Кытайга жана Фергана өрөөнүнө өтүүдөгү стратегиялык мааниси.

Кокондун бийлик төбөлдөрүнүн диндик жана тилдик факторлорду бетке кармап, тоолук кыргыздарды өздөрүнө тартышты.

Кокон бийлиги үстөмдүгүн чыңдоо жана чет өлкөлүк (бул жерде Кытай) басып алуучулардын алдын алуу үчүн чептерди куруусу жана жөө, аттуу аскер кармашы, аларды курал- жарак менен камсыз кылуу.

Элден алым, салык, кул, күң жыйноону күчөтүшү.

Кокон хандарынын ырайымсыздыгы.

Элди коргоо үчүн эл ичинен баатыр уулдардын чыгышы ж.б.

Тарыхый маалыматтардан Кокон хандыгы тууралуу жалпы түшүнүк ала кетүү да зарыл: «Кокон хандыгы – 1710-1876-ж. Орто Азиядагы феодалдык мамлекет Фергана өрөөнүндө түзүлгөн. Борбору Кокон шаары болгон. Өзбектин Миң сулалесинин хандары сураган. Аны негиздеген Шахрух бий 1710-жылдардын тегерегинде Букара эмирлигине көз каранды эмес чакан ээлик түзүп, анын небереси Эрдене бийдин тушунда Кокон хандыгы Анжиян, Наманган, Маргалан, Кокон вилайеттерин, ошондой эле кыргыздардын Ош жана Алай жерлерин караткан соң, Букара эмиринен биротоло бөлүнүп чыккан. Кокон хандыгы түзүлө баштаган алгачкы кезде кыргыз уруулары, бөтөнчө Кубат бий башкарган кушчу уруусу менен Кожо бий сураган оштук кыргыздар активдүү роль ойногон. Бирок алар Кокон башкаруучуларына улам көз каранды болуп отуруп, акыры Кокон хандыгына биротоло баш ийген. Кокон хандыгы Алим хан (1798-1799, 1810-ж. чен), Мухаммед-Али (Мадали, 1822-1842) сураган ченде Ташкен, Хожент, Каратегин, Дарваз, Куляб ж.б. жерлерди каратып, Орто Азиядагы чоң мамлекетке айланган. Кетментөбө, Борбордук Теңиртоо, Талас, Чүй жана Ысыккөл өрөөндөрүн басып алып, ал жерлерге аскерлери турган чептерди (Кетментөбө, Куртка, Пишпек, Олуяата, Акмечит ж.б) курган. Кокон хандыгынын калкы негизинен дыйканчылык, көчмөн жана чала көчмөн мал чарбачылык менен оокат кылышкан. Кол өнөрчүлүк, соода өнүккөн. Ири вилайеттерди хан дайындаган акимдер жана кушбектер башкарган. Кыргыздарды башкаруу үчүн чептерде акимдер дайындалып, уруу-урук бирикмелеринин башчылыгына бийлер менен манаптар дайындалган».

Кокон тарыхынын ушул кыска тарыхы окуучуларга окулуп берилсе, же дисктер аркылуу компьютерлерден көрсөтүлсө, болбосо көрүнөө жерге илинип коюлса, адабияттан өтүлүүчү теманын сапатын көтөрүүгө жардам болоор эле.

Акындын жана тарыхчынын, башка искусство менен илимдин түшүндүрүүсүнө улай эле окуучулар менен талкуулоо үчүн мугалим төмөнкүдөй бир нече суроолорду талкууга коет жана аларды чечмелөө да сөзсүз предметтердин интеграцияланышы менен ишке ашат: Хандык дегенди кандай түшүнөсүңөр? Эмне үчүн хандар адилетсиз болот?

Кокон хандыгы тууралуу биз жогорудагы сөз кылгандардан тышкары дагы кандай маалыматтарды айтып бере аласыңар?

Кокон хандыгы кантип, кайсыл жерлерден байлык топтогон?

Булар сабактын көп бөлүгүн ээлебөөгө тийиш, ансыз адабият сабагы эмес, тарых сабагы болуп калат. Адабият сабагы менен тарыхты байланыштырып окутууда эске алына турган нерсе- тарыхый поэмаларда ар бир эле көрүнүштү, образды тарых барактарынан издей берүүгө болбойт, адабиятта тарыхый окуяларга, каармандарга акын-жазуучулар кийлигишип, өздөрүнүн көркөм табылгаларын, чыгармачылык фантазияларын кошот.

Профессор С. Аттокуровдун изилдөөсү боюнча Тайлактын тарыхы мындай: Тайлак баатырдын жети атасы: Шакир-Үч Куртка- Кудайберди- Чоро-Тоймат-Жамболот-Рыскул. Булардан Үч Куртка менен Чоро белгилүү инсандар болгон. Экөө тең калмактар менен чабышууларда эрдиктерди көрсөткөн. Чоронун аты менен саяктын бир уругу аталып калган. Ошол Чордон тараган Жамбото айлында Тайлак оокаттуу адам Рыскулдун үй-бүлөсүндө 1800-жылы бугу айында экинчи уулу болуп төрөлөт.

Бул маалыматтар поэманын окуу китебинде берилген текстинде жок, ошон учун мугалим кошумча адабияттардын пайдаланып окуучуларды түшүндүрүп кеткени оң. Тарыхый поэмаларды окутууда тарыхый билим менен адабий билимди бирдикте алып баруу гана мугалимдин ишинин натыйжалуулугун көрсөтөт.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы. Түзгөндөр Байгазиев С., Муратов А. - Б.: 2006.- 12-б, 34-б.
2. Тарых: жалпы билим берүүчү орто мектептер, гимназиялар жана лицейлер үчүн программа. - Б.: 2003.-112б.
3. Сманбаев А., Ишекеев Н. Кыргыз адабияты. Орто мектептин 6-классы үчүн хрестоматия окуу китеби. 3-бас.,- 2003.-76-б.
4. Мырзакматова А.С., Осмонов О.Ж., Молдокасымов К.С. Кыргызстан тарыхы боюнча аңгемелер: Орто мектептин 5-классы үчүн окуу китеби. 1-бас.,-Б.: 2000.-113б.
5. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. Кыскача энциклопедиялык сөздүк. - Ф.:1996.-84-б

Рецензент: д.пед.н., профессор Ишекеев Н.И